SOCIETAS
VISTULANA

KRAKÓW
2013

EUROPEJSKI WIEK OSIEMNASTY

UNIWERSALIZM MYŚLI, RÓŻNORODNOŚĆ DRÓG

STUDIA
I
MATERIAŁY

POD RED. MARKA DĘBOWSKIEGO,
ANNY GRZEŚKOWIAK-KRWAWICZ
I MICHAŁA ZWIERZYKOWSKIEGO

Pałac Pod Blachą 117
Praga 71
Rynek 461
Solec 297
Szpital Dzieciątka Jezus 276
Zamek Królewski 77, 117, 285, 438, 439
Watykan 37
Wenecja 13, 14, 16, 84, 133, 223, 228, 231, 233, 236, 237, 240, 511, 568
Werona 233
Wersal 36, 86, 133, 141, 231, 293, 297, 382, 429
Westminster 182
Wezuwiusz 229, 570
węgierskie prowincje 187
Węgry 17, 195, 196, 494
Wiedeń 14, 215, 217, 223, 225, 228, 263, 456, 576, 578
kościół Kapucynów 215
Theater am Kärntnertor 576
Wieliczka 296
Wielka Brytania 17, 20, 139, 179, 251, 325, 393-395, 442, 565
Wielkie Księstwo Litewskie zob. Litwa
Wielkopolska 110, 398-401, 403, 404, 487
Wieprz, rzeka 91, 92, 95
Wiesbaden 137
Wilanów 283
wileńska wojewodzina 113
wileński biskup 316, 531
wileński kasztelan 310
wileński podsędek 317
wileński wojewoda 212, 221, 308, 309, 311, 315-317
wileńskie województwo 307, 309, 311, 313-315
Wilno 177, 182, 187, 203, 222, 310, 311, 313-315, 317, 418, 419, 423, 462, 467, 529, 530, 531
brama Rudnicka 318
Dolny Zamek 315, 317, 318
Góra Zamkowa 316
kościół Św. Jana Chrzciciela 315
kościół Św. Jana Ewangelisty 315
kościół Św. Jerzego 283
kościół Św. Kazimierza 315, 316, 530
Ostra Brama 313, 315, 318
ratusz 313, 315, 316, 318
Rynek 316
ul. Wielka 318
ul. Zamkowa 318
wiłkomierski chorąży 309, 315
wiłkomierski marszałek 311
wiłkomierskie powiat 313
Wirtembergia 249
Wisła, rzeka 89, 91, 95, 97, 233, 439
Wissembourg 214
witebskie województwo 316
Wittenberga 488, 489, 490, 515
Włochy 14, 17, 33, 35, 39, 40, 65, 131, 133, 152, 176, 213, 220, 223-225, 232, 233, 348, 442, 507, 565-572
Włocławek 520
Włodzimierz 183
Wodzisław Śląski 270
Wolborz 301
Wołoszczyzna 196, 390
Wołyń 196, 388
wołyński wojewoda 92, 302
woroneski obwód 376
Wożuczyn 93-95
Wrocław 5, 7, 8, 93, 151, 185, 201, 221, 268, 323, 339, 455, 459, 462, 491, 495, 515, 535, 545, 565
wrocławska kamera 266
Wrzosowo 92
wschowski starosta 403
Wyspy Brytyjskie 123

zamiechowski klucz 152
Zamiechów 151, 152
Zamość 295
Zarzecze 348
Zatoka Wenecka 242
Zelle 489
Zielona Góra 259, 267
Ziemia Święta zob. Izrael
Zjednoczone Prowincje Niderlandów zob. Holandia
Zurych 489, 490, 492, 493
Związek Radziecki 373

żmudzki biskup 91
żmudzki kasztelan 310
Żyronda, departament 122, 134, 136, 500

Spis treści

Marek Dębowski
Słowo wstępne ... 5
Jean Sgard
Obraz Europy w prasie czasów *ancien régime* ... 13
Teresa Kostkiewiczowa
Oświecenie: między uniwersalizmem a różnorodnością ... 23

I. Pośredniczyć między kulturami: instytucje, ludzie, teksty kultury ... 31

Wojciech Kęder
Kardynał Angelo Maria Durini – dyplomata, poeta i mecenas. Między Italią, Polską i Francją ... 33
Joanna Szpendowska
Droga do wyzwolenia czy źródło opresji? Oświecenie i haskala a Niemcewiczowski projekt integracji Żydów ... 41
Roman Dąbrowski
O prawdzie w poezji epickiej oświecenia ... 51
Ewa Zielaskowska
Ignacy Krasicki wobec sporu o antyk ... 61

II. Moda – smak – wyobraźnia. Materialność, wrażliwość i kultura oświecenia ... 69

Jerzy Dygdała
August III Sas i Stanisław August Poniatowski. Obrazy sarmaty i Europejczyka ... 71
Agnieszka Jakuboszczak
Przy stole i w salonie. Ucztowanie i konwersacja pod kobiecymi auspicjami w XVIII wieku ... 81
Irena Rolska
Między Wisłą a Bugiem – czyli o modzie, wrażliwości i smakach w osiemnastowiecznych ogrodach rezydencjonalnych ... 89

Janusz Ryba
Sztuka umierania światowców (oświeceniowych) 99
Agnieszka Warcholak
Niedostatki urody kobiecej w wybranych pamiętnikach XVIII wieku 109
Caroline Le Mao
Moda, smak, wyobraźnia. Gusta kulinarne francuskich elit początku XVIII wieku 121
Philippe Meyzie
Francuskie zwyczaje kulinarne w Europie XVIII wieku 131
Klara Leszczyńska-Skowron
Krasickiego uwagi o zbytku i umiarze 143
Danuta Kowalewska
O gospodarstwie od kuchni. Wokół *Dykcjonarzyka ekonomicznego* Stanisława Doliwy Starzyńskiego 151

III. Sarmacja Europejczyków – Europa Sarmatów. Znaczenie języka w komunikacji międzykulturowej 161

Agata Roćko
Rola stroju francuskiego w literaturze polskiej drugiej połowy XVIII wieku. Zarys problematyki 163
Kazimierz Puchowski
Kształtowanie wizerunku Anglii i Anglików w elitarnych szkołach Rzeczypospolitej w XVIII wieku. Rekonesans 175
Filip Wolański
Poglądy staropolskie na temat innych języków w świetle osiemnastowiecznych kompendiów i podręczników geograficznych 185
Maciej Forycki
Języki słowiańskie w ujęciu encyklopedystów 191
Jakub Węglorz
Bariery językowe i kulturowe oraz próby ich przełamywania w świetle pamiętników staropolskich XVIII wieku 201
Andrea Mariani
Podróż zagraniczna Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki" (1721-1723). Między tożsamością rodową a poczuciem przynależności do arystokracji europejskiej 211
Bogdan Rok
Europa drugiej połowy XVIII wieku w oczach polskiej podróżniczki Teofili z Radziwiłłów Morawskiej 221

Wojciech Sajkowski
Słowianie południowi w relacji podróżniczej Aleksandra Sapiehy a ich obraz w dziele *Viaggio in Dalmazia* Alberto Fortisa 235

IV. Absolutyzm i państwa wolne. Różne drogi modernizacji instytucji i społeczeństw 243

Tomasz Ciesielski
Modernizacja wojskowości europejskiej w XVIII wieku 245
Małgorzata Konopnicka
Szlachta śląska wobec „ekspansji i integracji" fryderycjańskiej (1740-1806) 259
Katarzyna Milik
Niektóre aspekty działalności Rady Nieustającej w kontekście modernizacji Rzeczypospolitej w latach 1778-1780 273

V. Kultura dworów magnackich w rzeczywistości unii polsko-saskiej 281

Magdalena Górska
Symbolika polityczna Augusta II i Augusta III – wobec magnaterii i na dworach magnackich 283
Ewa Manikowska
Pierre-Michel Hennin i kultura dworów magnackich w czasach Augusta III. Przyczynek do badań nad europejskimi modelami kultury i kolekcjonerstwa w Rzeczypospolitej czasów saskich 291
Krzysztof Gombin
Magnaci jako inicjatorzy zjawisk artystycznych towarzyszących osiemnastowiecznemu Trybunałowi Koronnemu 299
Bernadetta Manyś
Wjazd na województwo wileńskie Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki" jako przykład specyfiki kultury dworów magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim 307

VI. Oświecenie a wiek osiemnasty: zgodność, rozbieżność, zależności. Powrót do pytań nierozstrzygalnych 321

Marcin Cieński
Krótki i długi wiek XVIII a kwestia synchronizacji oświeceń narodowych z modelem europejskim 323

Stanisław Janeczek
Polska filozofia religii w dobie oświecenia a standardy filozofii wieku XVIII. Ksiądz Stanisław Konarski a ksiądz Hugo Kołłątaj 331
Paweł Pluta
Kniaźnin i Mickiewicz. Paralela i jej tło 339
Elżbieta Wichrowska
Sfera publiczna, prywatna i intymna w diarystyce polskiej przełomu XVIII i XIX wieku 347
Jacek Krupa
Oświecenie żydowskie a oświecenie europejskie – kilka ważnych pytań 361
Alexandre Bourmeyster
Despotyzm oświecony. Rosja XVIII wieku według Kazimierza Waliszewskiego 371

VII. Jednostka – społeczeństwo – władza. Suwerenność – podmiotowość – podległość w strukturach społecznych i państwowych 385

Tomasz Hen
Dyzunia i dyfidencja: problem prawosławia w debacie publicznej Rzeczypospolitej doby Sejmu Czteroletniego 387
Ewa Tacka
Działalność sejmikowa jako jeden z mechanizmów kariery szlachty wielkopolskiej za panowania Augusta II Wettyna 397
Agata Wdowik
Strategie aktualizacji tradycji oświeceniowych w polskiej publicystyce lat sześćdziesiątych XX wieku 407
Krystyna Maksimowicz
Wokół afirmacyjnego druku ulotnego z czasu powstania kościuszkowskiego, czyli o *Tekście afektu żołnierzy i słusznej chwały dla szanownego obywatela Tadeusza Kościuszki, Najwyższego Naczelnika, siłą zbrojną wojsk Obojga Narodów komenderującego* 417
Jean-Paul Burdy
„Rzeczpospolita pszczela". Podział władzy i wojna płci w czasach oświecenia (XVII-XVIII wieku) 425

VIII. Książka jako środek komunikacji kulturowej 435

Alina Dzięcioł
Bibliotheca regia. Księgozbiór Stanisława Augusta Poniatowskiego w zespole kolekcji królewskich (zadania i funkcje) 437
Anita Podlasińska
Dzieje wydawnicze *Nowego dykcjonarza historycznego* Piotra Dufour 447
Halina Rusińska-Giertych
Reklama wydawnicza i księgarska na łamach lwowskich pism periodycznych XVIII wieku 455
Klaudia Socha
Typografia osiemnastowiecznych publikacji słownikowych na przykładzie *Dykcjonarza służącego do poznania historii naturalnej* wydanego w krakowskiej oficynie Ignacego Grebla 469
Kamila Szymańska
Europejskie powiązania kultury książki w Lesznie w XVIII wieku 487
Michel Figeac
Czytelnictwo wśród szlachty w osiemnastowiecznej Francji 497
Iwona Imańska
Księgarze i ich klienci: handel księgarski w XVIII wieku na przykładzie Prus Królewskich 513
Ewa Danowska, Jacek Wojtowicz
Kazania i mowy pogrzebowe w XVIII wieku na podstawie starodruków Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie 523

IX. Reprezentacja świata w kulturze XVIII wieku. Literatura – sztuka – teatr 533

Aleksandra Norkowska
Zanim „spojrzymy przez okno". Uwagi wstępne o sposobach prezentowania miasta w piśmiennictwie oświecenia 535
Paweł Kaczyński
Zabawa w literaturze polskiego oświecenia jako temat, pretekst i kontekst 545

Katarzyna Lisiecka
Ironiczne wyzwolenie. *Axur. Król Ormus* Antonio Salieriego i Wojciecha Bogusławskiego ... 555
Justyna Łukaszewicz
Obraz Włoch i Włochów w polskim teatrze czasów stanisławowskich ... 565
Przemysław Krzywoszyński
„Hic sunt leones"? Obraz Polski w dziełach operowych i teatralnych końca XVIII wieku ... 573

Indeks nazw osobowych ... 581

Indeks nazw geograficznych, topograficznych i administracyjnych ... 605

Contents

Marek Dębowski
Preface ... 5
Jean Sgard
The Image of Europe in the Eighteenth-Century Press ... 13
Teresa Kostkiewiczowa
The Enlightenment: Between Universalism and Diversity ... 23

I. Mediation Between Cultures: Institutions, People, Texts ... 31

Wojciech Kęder
Cardinal Angelo Maria Durini – A Diplomat, Poet and Patron between Italy, Poland and France ... 33
Joanna Szpendowska
The Road to Liberation or a Source of Oppression? The Enlightenment and Haskalah, and Niemcewicz's Project for the Integration of Jews ... 41
Roman Dąbrowski
On Truth in the Epic Poetry of the Enlightenment Era ... 51
Ewa Zielaskowska
Ignacy Krasicki on the Dispute over Antiquity ... 61

II. Fashion – Taste – Imagination. Materiality, Sensitivity and the Culture of the Enlightenment ... 69

Jerzy Dygdała
Augustus III of Poland and Stanisław August Poniatowski. Sarmatian versus European ... 71
Agnieszka Jakuboszczak
At the Table and in the Parlour. Feasting and Conversation under the Auspices of Women in the Eighteenth Century ... 81

Irena Rolska
Between the Vistula and Bug Rivers – that is, on Fashion, Sensitivity and Tastes in Eighteenth-Century Residences and Gardens 89
Janusz Ryba
The Art of Dying among Enlightenment Men of the World 99
Agnieszka Warcholak
Shortcomings in Female Beauty in Selected Memoirs of the Eighteenth Century 109
Caroline Le Mao
Fashion, Taste, Imagination. The Culinary Tastes of the French *Parlementaire* Elite of the Beginning of the Eighteenth Century 121
Philippe Meyzie
French Culinary Customs in Eighteenth-Century Europe 131
Klara Leszczyńska-Skowron
Ignacy Krasicki's Remarks on Luxury and Moderation 143
Danuta Kowalewska
On the Household from the Inside. Stanisław Doliwa Starzyński's *Dykcjonarzyk ekonomiczny* 151

III. Sarmatia of the Europeans – Europe of the Sarmatians. The Significance of Language in the Cross-Cultural Communication 161

Agata Roćko
The Role of French Costume in Later Eighteenth-Century Polish Literature 163
Kazimierz Puchowski
The Formation of the Image of England and Englishmen in the Elite Schools of the Commonwealth in the Eighteenth Century. A Reconnaissance 175
Filip Wolański
Old-Polish Opinion on Other Languages in the Light of Eighteenth-Century Compendia and Geographical Textbooks 185
Maciej Forycki
Slavic Languages According to the Encyclopaedists 191
Jakub Węglorz
Linguistic and Cultural Barriers and the Attempts to Break them in the Light of Eighteenth-Century Old-Polish Memoirs 201

Andrea Mariani
Foreign Travels of Michał Kazimierz Radziwiłł „Rybeńko" (1721-1723). Between Ancestral Identity and a Sense of Affiliation to the European Aristocracy 211
Bogdan Rok
Later Eighteenth-Century Europe in the Eyes of Teofila Morawska, née Radziwiłł 221
Wojciech Sajkowski
South Slavs in Aleksander Sapieha's Travel Journal and their Image in Alberto Fortis's *Viaggio in Dalmazia* 235

IV. Absolutism and Free States. Different Routes to Institutional and Social Modernization 243

Tomasz Ciesielski
The Modernization of Military Affairs in Eighteenth-Century Europe 245
Małgorzata Konopnicka
The Silesian Nobility against Frederician "Integration and Expansion" (1740-1806) 259
Katarzyna Milik
The Contribution of the Permanent Council to the Modernization of the Commonwealth in the Years 1778-1780 273

V. The Culture of Magnates' Courts during the Polish-Saxon Union 281

Magdalena Górska
The Political Symbolism of Augustus II and Augustus III in Relation to Magnates and at Magnates' Courts 283
Ewa Manikowska
Pierre-Michel Hennin and the Culture of Magnates' Courts in the Reign of Augustus III. A Contribution to the Research on European Models of Culture and Collecting in the Commonwealth of the Saxon Period 291
Krzysztof Gombin
Magnates' Artistic Initiatives at the Eighteenth-Century Crown Tribunal 299
Bernadetta Manyś
Michał Kazimierz Radziwiłł's Accesssion to the Palatinate of Wilno: An Illustration of the Specificity of Magnate Court Culture in the Grand Duchy of Lithuania 307

VI. The Enlightenment versus the Eighteenth Century: Agreement, Disparity, Dependency. A Return to Unsolvable Questions 321

Marcin Cieński
Short and Long Eighteenth Centuries and the Problem of Synchronizing of National Enlightenments with the European Model 323
Stanisław Janeczek
Polish Philosophy of Religion in the Era of the Enlightenment and Standards of Philosophy in the Eighteenth Century. Father Stanisław Konarski and Father Hugo Kołłątaj 331
Paweł Pluta
Kniaźnin and Mickiewicz. A Parallel and its Context 339
Elżbieta Wichrowska
Public, Private and Intimate Spheres in Polish Memoir Writing at the Turn of the Eighteenth and Nineteenth Centuries 347
Jacek Krupa
Jewish Enlightenment Versus European Enlightenment – A Few Fundamental Questions 361
Alexandre Bourmeyster
The Despotism of the Enlightenment. Eighteenth-Century Russia According to Kazimierz Waliszewski 371

VII. Individual – Society – Authority. Sovereignty – Subjectivity – Subordination in Social and State Structures 385

Tomasz Hen
Disunion and Diffidence: The Problem of Orthodoxy in the Public Debates of the Four-Year Sejm (Diet) 387
Ewa Tacka
Activity at Sejmiks (Dietines) as a Career Mechanism for Nobles of Great Poland during the Reign of Augustus II 397
Agata Wdowik
Strategies for Making the Tradition of the Enlightenment Relevant in the Polish Journalism in the 1960s 407
Krystyna Maksimowicz
Regarding a Pamphlet of the Kościuszko Uprising: *Tekst afektu żołnierzy i słusznej chwały dla szanownego obywatela Tadeusza Kościuszki, Najwyższego Naczelnika, siłą zbrojną wojsk Obojga Narodów komenderującego* 417

Jean-Paul Burdy
"The Republic of the Bees": The Separation of Power and the War of Sexes in the Age of Enlightenment 425

VIII. The Book as a Means of Cultural Communication 435

Alina Dzięcioł
Bibliotheca Regia. The Library of Stanisław August Poniatowski in the Royal Collections (Tasks and Functions) 437
Anita Podlasińska
The Publishing History of Piotr Dufour's *Nowy dykcjonarz historyczny* 447
Halina Rusińska-Giertych
Publishing and Book Advertising in the Leopolitan Periodicals of the Eighteenth Century 455
Klaudia Socha
The Typography of Eighteenth-Century Dictionary Publications as Exemplified by *Dykcjonarz służący do poznania historii naturalnej*, Issued in the Publishing House of Ignacy Grebl of Kraków 469
Kamila Szymańska
The European Dimensions of the Culture of the Book in Eighteenth-Century Leszno 487
Michel Figeac
Readership among the Nobility in Eighteenth-Century France 497
Iwona Imańska
Booksellers and their Clients: The Book Trade in the Eighteenth Century as Exemplified by Royal Prussia 513
Ewa Danowska, Jacek Wojtowicz
Sermons and Eulogies in the Eighteenth Century as Exemplified by Old Prints of the Scientific Library of the Polish Academy of Arts and Sciences and Polish Academy of Sciences in Kraków 523

IX. The Representation of the World in Eighteenth-Century Culture. Literature – Art – Theatre 533

Aleksandra Norkowska
Before „We Look out of the Window". Initial Remarks on Ways of Presenting the Town in Enlightenment-Era Writing 535

Paweł Kaczyński
The Play in the Literature of the Polish Enlightenment as Theme, Pretext and Context 545
Katarzyna Lisiecka
Ironic Liberation. Salieri's *Axur. Król Ormus* 555
Justyna Łukaszewicz
The Image of Italy and Italians in Polish Theatre during the Reign of Stanisław August Poniatowski 565
Przemysław Krzywoszyński
„Hic sunt leones"? The Image of Poland in the History of Opera and Theatre at the Close of the Eighteenth Century 573

Index of Persons 581

Index of Geographic, Topographic and Administrative Names 605

Tomasz Hen
(Warszawa-Florencja)

Dyzunia i dyfidencja: problem prawosławia w debacie publicznej Rzeczypospolitej doby Sejmu Czteroletniego

W tekście tym chciałem naszkicować sposób, w jaki w debacie publicznej okresu Sejmu Czteroletniego przedstawiano prawosławie. Nie będę próbował wyjaśnić rzeczywistej roli Kościoła prawosławnego i jego duchownych w wydarzeniach tego okresu, a jedynie opisać pewne treści obecne w dyskursie publicznym. Można jednak z dużą dozą bezpieczeństwa stwierdzić, że wiele krążących wtedy doniesień o buntowniczo-spiskowej działalności prawosławnych w Rzeczypospolitej nie znajduje oparcia w materiale źródłowym.

Od początku XVIII w. Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej był podporządkowany rosyjskiemu Świątobliwemu Synodowi Rządzącemu, kolegialnemu organowi administracji państwowej, który przejął obowiązki patriarchy moskiewskiego – było to oczywistym naruszeniem suwerenności państwa polsko-litewskiego, jednak nikt nie starał się temu wtedy przeciwdziałać. Nie znaczy to, że z funkcjonowaniem prawosławia nie wiązały się żadne problemy. Na obszarze polskiej Ukrainy (województw kijowskiego i bracławskiego) toczyła się przez cały XVIII w. rywalizacja o rząd dusz między unitami a prawosławnymi. W regionie tym tlił się dodatkowo konflikt społeczny, który od czasu do czasu przybierał gwałtowną formę wystąpień hajdamackich. Jako że szlachta była w przygniatającej większości katolicka (obu obrządków) i często starała się narzucać chłopom unię, wydaje się, że obrona prawosławia stała się jedną z podstawowych form definiowania oporu chłopskiego. Z niezwykłą siłą objawiło się to w 1768 r., w czasie powstania chłopskiego zwanego koliszczyzną. W Rzeczypospolitej interweniowały wtedy wojska rosyjskie i choć brały one udział w zwal-

czaniu kolijów, to sama ich obecność wystarczyła, by opinia szlachecka utwierdziła się w przekonaniu, że powstanie było wynikiem rosyjskiego spisku, w którym kluczową rolę odegrać miał ihumen motreniński Melchizedek Znaczko-Jaworski.

Po zaburzeniach początku lat siedemdziesiątych sytuacja wyznaniowa we wschodniej Rzeczypospolitej ustabilizowała się: prawosławie funkcjonowało bezpiecznie na kilku izolowanych obszarach w Wielkim Księstwie i na Ukrainie, natomiast unia pozostała wyznaniem większości chłopów i drobnej szlachty ruskiej. Po oderwaniu się prawosławnego biskupstwa białoruskiego od Rzeczypospolitej w pierwszym rozbiorze władze rosyjskie przysłały w latach osiemdziesiątych Wiktora Sadkowskiego, który objął zwierzchnictwo nad całą społecznością prawosławną w Rzeczypospolitej, liczącą wtedy do 300 tys. osób[1]. Jego status był jednak bardzo dwuznaczny – z jednej strony pasterz dużej liczby poddanych Rzeczypospolitej, z drugiej zaś nominowany i podległy bezpośrednio petersburskiemu Synodowi.

Gdy więc w napiętej sytuacji, związanej ze zrzuceniem rosyjskiego protektoratu przez Sejm Czteroletni, wiosną 1789 r. zaczęły krążyć wiadomości o przygotowywaniu przez chłopów ruskich buntu przeciw szlachcie, liczni politycy i publicyści od razu skierowali swe podejrzenia na duchowieństwo prawosławne – a na Wołyniu, gdzie prawosławnych nie było, także na unickie. W dyskursie szlacheckim księży obu wyznań sprowadzano często do wspólnego mianownika jako „popów ruskich".

Takie zacieranie różnic między duchownymi obu wyznań po części wynikało z ekstrapolowania na obszar pozostałych województw ruskich i litewskich realiów ukraińskich, gdzie sytuacja wyznaniowa nadal była dość płynna i często zdarzało się, że poszczególni księża wraz z całymi parafiami zmieniali przynależność wyznaniową w zależności od koniunktury. Stan taki panował jednak tylko na Ukrainie, gdzie indziej zaś wykształciła się już w tym czasie osobna unicka tożsamość liturgiczna, która, jakkolwiek bardzo heterogeniczna i dynamiczna, odróżniała się zdecydowanie zarówno od rytu łacińskiego, jak i od prawosławia, stanowiącego podstawową opozycję, w stosunku do której unici się definiowali[2]. Zacieranie różnic między księżmi prawosławnymi i unitami prowadziło nieraz do poważnych komplikacji, na przykład instrukcja indagacyjna przygotowana wiosną 1789 r. przez deputację sejmową z myślą o duchownych obu

[1] E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego, 1788-1792*, Warszawa 1935, s. 7.

[2] B. Skinner, *Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in Eighteenth-Century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia*, DeKalb 2009, s. 58-64.

obrządków była napisana pod kątem rzekomego spisku prawosławnego i w dochodzeniach dotyczących unitów wprowadzała tylko zamieszanie[3].

Niezwykle istotnym składnikiem wizerunku księży ruskich jako całości było przekonanie o ich ciemnocie i braku oświecenia. W konsekwencji mieli być oni wyjątkowo skłonni do pijaństwa, rozpusty i przemocy. Wizerunek ten nie jest bardzo odległy od radykalnego oświeceniowego antyklerykalizmu znanego nam choćby z *Monachomachii*, jednak dominowało chyba przekonanie, że w przypadku kleru ruskiego zjawiska te są silniejsze niż wśród łacinników. Adam Moszczeński, zadeklarowany antyklerykał i klient Stanisława Szczęsnego Potockiego, tak po latach opisywał kler ruski: „Księża grecko-unici tém ciemniejsi byli, to jest popi czyli parochowie, ci ledwie że umieli czytać psałterz i mszał, ni moralnej teologii, ni zasad wiary bynajmniej nie znali, pełni zabobonności i przesądów, do szkół jezuickich nie chodzili, bo tam po rusku nie uczyli i mało ich było, mieli tu uczyć bazylianie młodzież powołaną do stanu duchownego, ale tego nie uczynili, bo chcieli naśladować jezuitów w uczeniu młodzieży. Między popami czyli parochami unickimi prawie nie było szlachty. Popi po większej części byli poddani z tych wsi, w których parochami zostawali. [...] między popem, diakiem i chłopem w nauce religijnej i w obyczajach widomej różnicy nie było"[4].

Jednak problemem było przede wszystkim to, że pozostając w stanie nieoświecenia, księża ruscy nie umieli zaszczepić chłopom odpowiedniego systemu wartości, którego fundamentem byłoby uszanowanie pana: „Wszystkie tedy bunty niedbałości biskupów w oświeceniu duchowieństwa i ludu przypisać należy"[5].

Jakkolwiek duchownym unickim i prawosławnym przypisywano te same wady i postrzegano ich jako pewną całość, to jednak zauważano też różnice w intensywności negatywnych cech. Prawosławna *wira* miała czynić z ludzi wyjątkowo niebezpiecznych fanatyków, skłonnych do spisków i nieposłuszeństwa wobec władzy[6]. Szczególną odpowiedzialność za ten

[3] Na przykład przesłuchanie unickiego księdza Michała Bieleckiego z czerwca 1789 r., zob. *Archiw Jugo-Zapadnoj Rossii: cz. 3, t. V*, wyd. W. Antonowicz, Kiew 1902, dok. CCXXVI, s. 407-408.

[4] A. Moszczeński, *Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego*, Poznań 1858, s. 11-13.

[5] Tamże. Zob. też: [F.J. Makulski], *Bunty ukraińskie czyli Ukraińca nad Ukrainą uwagi z przydanym kazaniem w czasie klującego się buntu*, [w:] *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. 1, oprac. J. Woliński, J. Michalski, E. Rostworowski, Wrocław 1955, s. 388-390.

[6] [I. Tański], *Treść z relacji od Deputacji Egzaminującej Oskarżonych o Bunty Stanom Sejmującym na sesji „semotis arbitris" dnia 26 marca r. 1790 uczynionej za rozkazem Deputacji Interesów Zagranicznych wyciągniona*, [Warszawa 1790], s. 8, 36; S. Staszic, *Przestrogi dla Polski – O statystyce Polski*, Warszawa 1916, s. 51-52; [F.J. Makulski], *Bunty ukraińskie*,

stan rzeczy mieli ponosić duchowni prawosławni. Jak twierdził marszałek konfederacji litewskiej książę Kazimierz Nestor Sapieha: „[S]ama Moskwa lęka się swego duchowieństwa i dlatego Piotr Wielki ustanowił prawo zabraniające archimandrytom zjeżdżania się na granicy [diecezji – T.H.], a to dla przeszkodzenia komunikacji między niemi”[7].

Księża prawosławni mieli posiadać jakąś specyficzną skłonność do rozsadzania oświeconej państwowości. W lutym samo wspomnienie w izbie sejmowej o wejściu na terytorium Rzeczypospolitej pięćdziesięciu mnichów prawosławnych wraz z pułkiem chersońskim o mało co nie doprowadziło do zwołania pospolitego ruszenia[8]. Również król Stanisław August widział w tych mnichach, tzw. czerńcach, śmiertelne zagrożenie. W listach do Augustyna Debolego stosował wobec nich takie określenia jak „obrzydli” oraz „zaraza powietrzna na kraj nasz”, a ambasadorowi rosyjskiemu tłumaczył, „[...] że najesencjonalniejsza i najnaglejsza rzecz jest teraz, aby jakimkolwiek sposobem wywołać z kraju naszego tych włóczęgów, którzy to z Wołoszczyzny, to z Moskwy przychodząc w kraj nasz i chcąc do jałmużny dla siebie wzbudzić chłopów naszych ruskich, fałszywe wieści i fałszywe nawet jakieś papiery czyli ukazy rozsiewają, tak właśnie jak przed dwudziestu laty czynili”[9].

Postrzeganie czerńców przez króla jest bardzo oświeceniowe, stają się oni bowiem w jego oczach perfidnymi mnichami, którzy dla własnej korzyści mamią ciemne chłopstwo, przekonując je do popełniania motywowanych fanatyzmem wyznaniowym zbrodni. Co ciekawe, równie negatywne przekonanie na temat wędrownych mnichów prawosławnych oraz podobne skojarzenie z hajdamakami miał sam biskup Sadkowski, który w roku 1787 w liście do księcia Stanisława Poniatowskiego nazywał ich wprost „hołotą”[10]. Dla prawosławnego władyki czerńcy reprezentowali swawolny żywioł plebejski i z tego powodu budzili w nim nie mniejszą odrazę niż w obywatelach Rzeczypospolitej. Jednak w przekonaniu tych drugich ich antyszlacheckość, a więc i antysystemowość, wiązała się dodat-

s. 377, 392; [Stanisław August, F. Mazzei], *Lettres de Philippe Mazzei et du roi Stanislas-Auguste de Pologne*, red. Cz. Madejczyk, A. Saitta i in., Roma 1982, s. 255-256; J. Kitowicz, *Pamiętniki, czyli historia polska*, oprac. P. Matuszewska, Warszawa 2005, s. 177.

[7] Archiwum Sejmu Czteroletniego (dalej jako ASCz), sygn. 1, sesja 89, 16 IV 1789, s. 536.

[8] W. Kalinka, *Sejm czteroletni*, t. 1, Warszawa 1991, s. 311-315.

[9] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej jako AGAD), Zbiór Popielów (dalej jako ZP), sygn. 414, JKM do Debolego 18 II 1789, s. 87; tamże, JKM do Debolego 7 III 1789, s. 117-118. Zob. też: [Stanisław August, F. Mazzei], *Lettres de Philippe*, s. 228; [Stanisław August], *Mémoires du roi Stanislas-Auguste Poniatowski. Tome I*, Saint-Pétersbourg 1914, s. 610-611.

[10] A. Deruga, *Kościół prawosławny a sprawa „buntu” w 1789 roku we wschodnich województwach Rzeczypospolitej*, Ateneum Wileńskie, 13 (1938), z. 2, s. 191.

kowo z machinacjami moskiewskimi. Jest to szczególnie dobrze widoczne w *Relacji deputacji do egzaminowania sprawy o bunty oskarżonych*.

Prawosławie jest tam przedstawione w kontekście zaburzeń ukraińskich i wojen z Moskwą jako siła od zawsze zakłócająca spokój wewnętrzny Rzeczypospolitej, zaś od czasu objęcia biskupstwa przez Koniskiego ma ono być po prostu agenturą rządu rosyjskiego. O władyce tym napisano, że „będąc polskiego rządu poddanym”, zarazem „był synodu petersburskiego niewolnikiem”, zaś jego władzę porównano do tej, jaką miał mieć prorok Mahomet w Imperium Osmańskim. Co więcej: „On pierwszy dogma wprowadzać zaczął w połączenie z polityczną rządową władzą. On pierwszy podleganie umysłu dla religii połączać zaczął z podleganiem fizycznem dla Rosji. Podniesiony fanatyzm on obrał za środek do poniżenia naszych dyzunitów w moskiewską niewolę”[11].

Wszystkie działania duchownych prawosławnych mogły więc być interpretowane jako mające na celu wzmocnienie Imperium i osłabienie państwowości Rzeczypospolitej. Jak wierzono przez cały okres prokonsulatu: „[...] zręcznych nieprzestannie szukano sposobów, aby podniecać fanatyzm, aby mieszkańców polskich z rządem oswajać postronnym, wszystko, co jest w Polszcze, zaprawiać dla nich goryczą, we wszystkim skłonność ich ku Moskwie osładzać usiłowano”[12].

Tezę tę ilustrowano przykładami procedur i zachowań rzeczywiście naruszających suwerenność Rzeczypospolitej, a wynikających z podporządkowania polsko-litewskiego Kościoła prawosławnego petersburskiemu Synodowi – co nigdy jednak nie stanowiło tajemnicy i do tej pory nie wzbudzało żadnych kontrowersji.

Nawet fakt, że w traktacie gwarancyjnym z 1775 r. innowiercom zapewniono mniej praw niż w tym z roku 1768, tłumaczono jako przemyślane działanie rządu rosyjskiego, mające na celu „zaostrzenie ich [prawosławnych – T.H.] nienawiści przeciw rządowi polskiemu”[13]. W tym świetle w zasadzie każdy czyn duchownego prawosławnego mógł być przedstawiony jako efekt przebiegłej antypaństwowej intrygi. Na przykład za dowód antypolskiego nastawienia uznano też fakt posiadania przez biskupa Sadkowskiego kopii traktatów z 1768 i 1775 r. W oczach autorów *Relacji...* obciążał go nawet list pasterski, w którym nakazywał modlić się za króla, co uznali oni za dowód jego dwulicowości[14].

[11] E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, s. 151.

[12] [I. Tański], *Treść z relacji*, s. 30.

[13] Tamże, s. 35, 38-58, 73-93.

[14] E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, s. 93-98, 150, 157; *Raptularz uniwersału*, [w:] *Annexa do części pierwszej relacji*, [red. I. Tański, Warszawa 1790], s. 426-431.

W podobny sposób przedstawiono i inne aspekty działalności Kościoła prawosławnego. Na przykład gromadzenie przez parafie danych na temat osób przystępujących do spowiedzi miało jakoby służyć stworzeniu listy potencjalnych buntowników. W czasie objętej tajemnicą spowiedzi przesiąknięci duchem moskiewskim księża prawosławni mieli z łatwością i bez ryzyka wciągać wiernych do spisku: „[...] spowiedających się oddzielnie liczyć kazano i to nie było daremne: spowiedź jest najskrytszą sekretu drogą, spowiednik i pacjent mogą być najdzielniejszym fanatyzmu narzędziem, [więc] szukano wiedzieć, wielu zwiedzionych i do zwiedzenia sposobnych mieć można; płonnym to nie jest domysłem, z wyznań oskarżonych o należenie do buntu [...] wzięte są znamiona, że spowiedź była drogą do powierzenia okrutnych tajemnic na skutek okrutnego zamysłu, że przy spowiedziach przysięgi odbierano sekretne. Bóg, wiara i cokolwiek w tym względzie świętego każda ludziom naznacza religia – wszystko to nieludzkiej polityce rosyjskiej służyło za sposób panowania nad Polakami"[15].

Uczestnicy sejmu tym bardziej mogli być skłonni w to wszystko wierzyć, że chodziło przecież o przedstawicieli wrogiego wyznania. W konsekwencji czasem tylko sam fakt bycia prawosławnym mnichem wystarczał, by zostać aresztowanym. Starający się przeciwdziałać takiemu postępowaniu generał artylerii koronnej Stanisław Szczęsny Potocki pouczał porucznika Kawalerii Narodowej Siemińskiego, stacjonującego między Bałtą a Bohopolem:

„Człeka, gdy jest niewinny, więzić nie należy, za czym, gdy i ci [czterej zatrzymani przez Siemińskiego czerńcy – T.H.] po egzaminie niewinnemi się okażą, to ich wypuścić zalecam, bo każdemu jakiejkolwiek wiary i obrządku wolno być w kraju, aby się tylko skromnie sprawował i był posłusznym rządowi krajowemu; jeśliby zaś w czym byli winni, tedy mi ich WM. Pan tutaj do Tulczyna odeszlej"[16].

W nadchodzących miesiącach taki sposób myślenia miał jednak stać się rzadkością, w prawosławiu widziano bowiem przede wszystkim „wrzód na gładkiej twarzy" Rzeczypospolitej[17].

W dyskursie publicznym okresu Sejmu Czteroletniego prawosławie było przedstawiane w sposób niezwykle negatywny: jego księża, podobnie zresztą jak uniccy, mieli się charakteryzować niskim poziomem intelektualnym i moralnym, a wszyscy wierni mieć skłonność do fanatyzmu wyznaniowego i krwawych rzezi. W odróżnieniu od swych uznających władzę

[15] [I. Tański], *Treść z relacji*, s. 57-58.

[16] Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, sygn. 957, Szczęsny Potocki do KWON 19 II 1789, s. 46.

[17] [F.J. Makulski], *Bunty ukraińskie*, s. 399.

papieża konkurentów, prawosławni mieli być w Rzeczypospolitej piątą kolumną i narzędziem rządu petersburskiego. Funkcjonowanie tego rodzaju wyobrażeń jest potwierdzone w ciągu całego wieku XIX. Na przykład w Galicji w 1881 r., kiedy chłopi ruscy z Hniliczek Małych postanowili porzucić unię i przejść na prawosławie, polskie i austriackie instytucje władzy państwowej oraz medialnej uznały to za dowód działania w Kościele greckokatolickim w Austro-Węgrzech rozprzestrzenionej rosyjskiej agentury[18]. Cała sprawa była dość skomplikowana i osadzona w specyficznym kontekście parafii złożonej z dwu rywalizujących ze sobą wsi – Hniliczek Małych i Hniliczek Wielkich – i nie ma tu potrzeby szczegółowego jej relacjonowania. Warto jednak podkreślić trwanie w polskiej opinii publicznej przekonania, że opór chłopów ruskich musi być wynikiem rosyjskich knowań, gdyż ani oni sami, ani ich duchowni nie byliby zdolni do autonomicznej inicjatywy politycznej.

Wydaje się, że tego rodzaju uprzedzenia o podłożu wyznaniowym nie były niczym wyjątkowym w osiemnastowiecznej Europie. Brytyjczycy odnosili się w analogiczny sposób do rzymskiego katolicyzmu. Uznawany on był za swoiste oszukańcze chrześcijaństwo, które odgradza wiernych od Pisma Świętego i mami ich absurdalnymi zabobonami; miały one przybierać tak odrażające formy, jak na przykład kult fekaliów jako relikwii. Tak przedstawiany katolicyzm był czymś z gruntu antybrytyjskim, największym zagrożeniem dla wolności obywatelskich Zjednoczonego Królestwa, a przede wszystkim głównym narzędziem tyranii Francji, nowej Asyrii niestrudzenie dążącej do podboju protestanckiego Izraela. Ten strach przed katolickimi Ammonitami z drugiej strony kanału La Manche stanowił podstawowe spoiwo tożsamości brytyjskiej, jednocząc protestantów z całego archipelagu we wspólnym projekcie narodowym. W konsekwencji brytyjskim katolikom odebrano wszelkie prawa polityczne i usunięto ich poza nawias wspólnoty, widziano w nich bowiem potencjalnych zdrajców (jakobityzm) oraz narzędzie machinacji wrogiej monarchii, której złowrogich wpływów obawiano się równie mocno pośród katolickich górali Szkocji, jak i Indian kanadyjskich. To, że brytyjska wolność nie upadła mimo ciągłego zagrożenia, było możliwe tylko dzięki niezwykłym cechom Brytyjczyków i specjalnej opiece, jaką Boża Opatrzność nad nimi roztoczyła[19].

[18] B. Wójtowicz-Huber, *„Ojcowie narodu": duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867-1918)*, Warszawa 2008, s. 133-140. Ogólniej o etykietowaniu galicyjskich moskalofilów jako rosyjskiej irredenty zob. J. Hrycak, *Prorok we własnym kraju: Iwan Franko i jego Ukraina (1856-1886)*, Warszawa 2011, s. 121-122.

[19] L. Colley, *Britons: Forging the Nation, 1707-1837*, New Haven-London 1992, s. 19-25, 29-31, 36, 42, 48, 53, 111-112, 170, 210; T.O. Bickham, *Savages within the Empire: Representations of American Indians in Eighteenth-Century Britain*, Oxford 2005, s. 210-239.

Jak w Wielkiej Brytanii, gdzie w XVIII w. wciąż sprzedawano w wysokich nakładach szesnastowieczną literaturę poświęconą protestanckiej martyrologii[20], tak i w Rzeczypospolitej czarna legenda prawosławia do pewnego stopnia mogła być dziedzictwem polemik kontrreformacyjnych. Jednak wizja ta, wzmocniona na pewno traumatycznymi doświadczeniami lat barskich i prokonsulatu, zdradza też duże podobieństwo do antyklerykalizmu i antychrystianizmu niektórych radykalnych nurtów oświecenia zachodnioeuropejskiego. Zwłaszcza położenie nacisku na rzekomą ciemnotę i fanatyzm jest tu niezwykle charakterystyczne. Związek antyprawosławnych uprzedzeń elity Rzeczypospolitej z ogólnoeuropejskim antyklerykalizmem dobrze ilustruje fakt, że Franciszek Makulski, postulując usunięcie z województw ruskich czerńców prawosławnych, oburza się też na jakichś zakonników genueńskich zbierających „pieniądze, jak ich zaświadczały patenta, na wykupno trzech księży zagarnionych przez Algierczyków w niewolę". Mogło to być echem podobnych pogłosek krążących w tym samym czasie po Francji na temat włóczęgów przebranych za kwestujących braci mercedarian[21]. Znamienne jest w każdym razie, że wiele z tych antyklerykalnych reprezentacji podkreślających fanatyzm, ciemnotę, a nawet zdradliwość duchowieństwa prawosławnego i unickiego udało się zaobserwować także w realizacji osób uznawanych zazwyczaj za liderów polsko-litewskiego oświecenia i często w sytuacjach, które można uznać za próby humanitarnego usprawiedliwiania poddanych. Humanitaryzm, jak twierdzi kanadyjska badaczka Mary Louise Pratt, także może służyć umocnieniu dominacji, będąc swoistym „antypodbojem"[22].

Tak negatywne nastawienie szlachty do prawosławia miało nawet zaowocować twierdzeniem, że prawosławnym szlachcicom pińskim podejrzanym o udział w spisku buntowniczym nie przysługuje *neminem captivabimus*. Co charakterystyczne jednak, obstający przy tym poseł chełmski Wojciech Suchodolski dał się w końcu przekonać posłowi brześciańskiemu Tadeuszowi Matuszewiczowi, że prawa tego nie wolno odmówić żadnemu obywatelowi[23]. Był to rzadki przypadek, gdy komuś udało się skłonić tego radykalnego stronnika hetmańskiego do zmiany zdania. Przywiązanie do wolności wspólnoty szlacheckiej i poszczególnych jej uczestników okazało się silniejsze niż antyprawosławne uprzedzenia. Tłumaczyć to może, dlaczego owocem silnej erupcji tychże uprzedzeń w czasie Sejmu Czteroletniego nie stało się konsekwentne prześladowanie Kościoła prawosławnego lub ograniczenie praw obywatelskich jego wiernych (jak to miało miejsce w analogicznej sytuacji psychologicznej w Wielkiej Brytanii), ale próba uregulowania jego statusu prawnego i poszerzenia autonomii wewnątrz Rzeczypospolitej.

[20] L. Colley, *Britons*, s. 25-28.

[21] [F.J. Makulski], *Bunty ukraińskie*, s. 403-404; G. Lefebvre, *La Grande Peur de 1789*, Paris 1988, s. 38.

[22] M.L. Pratt, *Imperialne spojrzenie: pisarstwo podróżnicze a transkulturacja*, tłum. E.E. Nowakowska, Kraków 2011, s. 101.

[23] ASCz, sygn. 2, sesja 109, 26 V 1789, s. 249-250.